

NĚKTERÉ SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÉ CHARAKTERISTIKY SOUČASNÉ ČESKÉ POPULACE. ÚVOD

Řehan Vladimír

Podporováno grantem GAČR 406/97/0746

Naše společnost prochází značnými změnami, které nemohou zůstat bez odezvy v psychice lidí. Většina donedávna preferovaných cílů, hodnot a ideálů vzala za své a zdůrazňovány jsou jiné cíle, hodnoty a ideály. Lze připustit, že v určité části populace tyto nově preferované hodnoty nikdy hodnotami nepřestaly být, jinými slovy, že je objeveno dávno známé a uznávané. Stejně tak však platí, že pro jinou část populace se jedná o dramatické změny a nutnost se vyrovnat s popřením hodnot dosud uznávaných a adaptovat se na nové požadavky. Pokud jsme se zmiňovali více méně jen o hodnotách, pak je třeba zdůraznit, že se jedná o celou soustavu různorodých sociálně psychologických charakteristik, jako jsou zmíněné hodnoty, postoje, životní cíle a zaměření, vztah k alkoholu, drogám a hráčství, ale také například vztah k jiným skupinám, než je ta vlastní. Eruptivní uvolnění dřívější nesvobody vede často k extremistickému chápání osobní svobody, které pak nerespektuje totéž u druhého. V jistém smyslu se jedná o nové hledání identity populace, skupin, jednotlivců. Zajímavé je v tomto smyslu sledování některých úvah v periodících. Zatímco někteří autoři apelují na národní hrdost, na vyzdvižení národní minulosti včetně zdůraznění zásadního významu obnovení národní samostatnosti, jiní tento přístup odmítají a zdůrazňují pochybnost oslav sporných historických momentů. Obecný nárůst nacionalismu v Evropě se promítnul do klidného rozdělení bývalého Československa, krvavého rozdělení bývalé Jugoslaviie, přetrvávajících konfliktů v Kosovu, některých osamostatněných republikách bývalého Sovětského svazu i jinde. Můžeme si položit otázku, kde se tento nacionalismus jakoby přes noc objevil. Jedním z důvodů eskalace nacionalismu je logická divergenční tendence, která vzešla z uvolnění dosavadní nesvobodné centralizace a totality. Potřeba každé skupiny, tedy i národnosti, je vymezit se jako skupina a to i tím, že se vymezí proti jiným skupinám. Historie poskytuje až překvapivě mnoho materiálu pro vzájemný resentment, neboť se vždy najdou argumenty pro pocit, že jedna národnostní skupina utlačovala, využívala a pod. národnostní skupinu druhou. Nesledujeme politologickou analýzu a proto již jen jako příklad uvedeného zmíníme složitost dialogu mezi Čechy, Němci

a sudetskými Němci. Obdobně, byť samozřejmě s poněkud odlišnou podložeností, se akceleroval proces skupinové identifikace včetně vymezení vůči jiným skupinám uvnitř populace, zde jako vstupní příklad můžeme uvést skinheads a anarchisty. Procesy skupinové identifikace popsali Tajfel a Turner (1982, 1986 aj.).

Vzhledem k tomu, že řada předchozích tvrzení a samozřejmě i řada dalších, byla publikována v denním tisku aniž by byla přesně doložena, projektovali jsme průzkum sociálně psychologických charakteristik současné české populace. Cílem daného projektu je exaktně podchytit a zmapovat některé sociálně psychologické aspekty současného vývoje, neboť je nezbytné doložit, že jisté (ty či ony) trendy se ve společnosti vyskytují. Grantová agentura České republiky projekt přijala a svou finanční podporou umožnila realizaci náročného terénního výzkumu.

Do výzkumu bude celkově zahrnuto cca 2000 osob, z tohoto počtu bude cca 1600 osob ve věku 18–22 let, tedy generace vstupující do praktického života a cca 400 osob ve věku 35–45 let, tedy generace tzv. rodičovská. V současné době jsou z tohoto vzorku sejmuta data od zhruba 1000 osob, převahu opět tvoří mladí respondenti. Výzkum se zaměřuje na následující charakteristiky:

- Anamnestická data. Byl vytvořen originální dotazník, který mapuje údaje o primární rodině respondentů. Tato data umožní zjišťovat sociální zařazení jedince a další údaje o jeho primárním prostředí.
- Současný a preferovaný životní styl respondentů, respektive jejich životní cíle. Zde se pracuje jak s instrumentálními, tak i cílovými hodnotami a zaměřením.
- Sociální postoje. V inventáři postojů jsou zjišťovány charakteristiky postojové zaměřenosti respondentů.
- Internalita versus externalita. Využitím klasické Rotterovy škály je zjišťován převažující směr posílení a orientace.
- Sociálně dominantní orientace. V návaznosti na teorii sociální identity Tajfela a Turnera používáme metodu SD 2, kterou vytvořil a ověřil Sidanius et al. (např. 1991, 1994). Vzhledem k tomu, že se teorii sociálně dominantní orientace budeme ještě dále podrobněji věnovat, není na tomto místě nutné ji detailně popisovat.
- Implicitní teorie inteligence. Byť se jedná o relativně nevztažnou oblast, byla i tato část zahrnuta do výzkumu. Cílem je ověřit Sternbergovy předpoklady na české populaci a dále pak zjištěná data komparovat s jinými sociálně psychologickými charakteristikami.

Celý grantový projekt je rozvržen do tří let, tedy na roky 1997–1999.

V dalším textu se s některými aspekty výzkumu budeme moci seznámit podrobněji. Cílem tohoto sdělení není uvádět již zjištěná data, vyjma některých dokumentací, ale informovat o koncepcích našeho zkoumání.

Koncepce celého výzkumu vycházela ze snahy reálně zjistit, jaká je distribuce sledovaných sociálně psychologických charakteristik v populaci. Proto byla zvolena taková velikost vzorku, aby odpovídala promilovému podílu z populace, což již umožňuje určité generalizace. Složitější je zabezpečit vyváženost vzorku. Jak je všeobecně známo, tak většina amerických studií je realizována na studentech. Ti však reálně tvoří jen

určitou část dané populace, když další části jsou tvořeny vyučenými či nevyučenými jedinci. Abychom se alespoň přiblížili distribuci populace z hlediska sociálně demografických kvalit, zvolili jsme jako část vzorku vojáky základní služby, kteří splňovali naše kritéria. Další části vzorku byly sbírány v ženských učňovských zařízeních a výrobních provozech, středních školách a část vzorku je tvořena vysokoškolskými studenty a studentkami. Výzkum zaměřený na tzv. rodičovskou generaci je veden podobnou snahou pokud možno kopírovat sociodemografické utváření populace.

Celý soubor aplikovaných metod reprezentuje asi 15 listů obsahujících většinou oboustranně příslušné škály a dotazníky. Lze ho vyplnit v rozmezí 60 až 90 minut, což klade jisté nároky na soustředění a obecnou ochotu ke spolupráci u respondentů. Ze souboru jsem tak museli následně vyřazovat některé neúplně či zjevně falešně vyplněné protokoly. Anonymita respondentů je samozřejmě zaručena, členové řešitelského týmu nemají jakoukoliv možnost (a přirozeně ani zájem) jakkoliv identifikovat konkrétního jedince. Vyplněné protokoly jsou následně převáděny do vytvořené databáze a připraveny k soubornému hodnocení.

Z řady aplikovaných metod pro toto předběžné sdělení vyjímáme jen soubor škál, které se vztahují k sociální začleněnosti. Jde tedy o úvodní anamnestický dotazník, který poskytuje cenná statusová data a řadu dalších informací, které dovolí charakterizovat jak respondentovu primární rodinu, tak jeho vlastní začlenění. Dále se jedná o známou a obecně používanou škálu LOC (Rotter, 1966,1976). V některých našich předchozích studiích (např. Řehan, 1994) se tato škála opět ukázala jako zdroj informací o převažující orientaci a umožnila odlišením skupin osob s dominující vnitřní či vnější kontrolou zachytit cennou proměnnou. I zde předpokládáme, že internalisté se budou v řadě charakteristik odlišovat od externalistů.

Další z použitých metod je škála SD 2. Dříve, než ji podrobněji popíšeme, považujeme za nutné zmínit se o některých souvislostech. Trvalou součástí sociálního života je meziskupinová interakce a také meziskupinový konflikt. Skupinová příslušnost obecně může zakládat také prvky osobní identity. Tajfel a Turner (1986) formulovali tzv. Teorii sociální identity, která by se dala nejstručněji přiblížit tím, že členství ve skupinách s vyšším sociálním statusem (pro jedince jde o žádoucí skupiny) je významným zdrojem pozitivní sociální identity. Příslušnost k takovéto žádoucí skupině spojené s odráženým individuálním statusem a pozitivní identitou je emočně příznivé, což však na druhé straně může vést k zjednodušujícím a ukvapeným soudům o příslušnících jiných skupin. Z literatury známe dostatek příkladů o prestižním členství ve výběrových studentských klubech na školách v USA. V průběhu nedlouhé historie naší vlastní opět svobodné tvorby a volby klubů a skupin můžeme najít rovněž prestižní podnikatelské, umělecké atp. kluby a uskupení. I zde lze sledovat tendenci, že čím je pro individuum jeho členství ve vlastní skupině relevantnější, tím vyšší může být zaujatost meziskupinového srovnání. Současné bádání soustředěné na tento aspekt meziskupinového života prozatím nepřináší zcela jednoznačná zjištění. Zatímco Hinkle a Brown (1990) publikovali studii, jež prokazuje tendenci členů neprivilegovaných skupin s nižším statusem spíše dávat přednost skupinám s vyšším statusem než své vlastní, potom Karasawa (1995) dospěl k jiným závěrům. Podle tohoto autora se členové tzv. inferiorních skupin mohou soustředit na zvýraznění či zdůraznění některého zvláštního znaku své skupiny proto,

aby posílili identifikaci se svou in-group a tím získali důležitý moment pro sociální identitu. Podobně Ruttenberg et al. (1996) ve svých výzkumech vždy nepotvrdili vstupní předpoklad, že kolektivní identita se bude podstatněji vztahovat na náboženské a jiné předsudky. Výzkumy byly realizovány mezi židovskými a arabskými studenty v USA. Cadinu a Rothbart (1996) zase zkoumali oprávněnost předpokladu, že favorizování in-group je funkcí dvou základních tendencí a sice sebekotvení (self-anchoring) a názoru, že jedna skupina je v opozici se druhou skupinou (differentiation). Je zřejmé, že ani Tajfelova a Turnerova teorie SIT neodpovídá na všechny možnosti. Proto se také skupina teoretiků soustředěných převážně na University of California v Los Angeles (Sidanius, Pratto, Liu, Mischel a jiní) soustředila na koncept, který nazývají Teorií sociální dominance (SDT). Tato teorie nemá za cíl popřít dřívější SIT, ale naopak ji doplnit. Na rozdíl od prvotních ověření SIT, které měly převážně charakter laboratorních výzkumů, se autoři SDT zaměřili na rozsáhlejší terénní šetření. Hledají odpovědi na otázky jako: je vysoké self-esteem spíše příčina či důsledek favoritismu vlastní skupiny, proč skupiny s nízkým statusem vykazují často méně výrazný předsudek (v pozitivním smyslu) než skupiny s vysokým statusem a další. Skutečností je, že teorie SIT nemůže dostatečně přesvědčivě vysvětlit extrémnější formy meziskupinové nesnášenlivosti, které vedou k etnocentrismu, snahám po etnickém očistění, lynčování a podobným excesům. Nás práce vztahující se k sociálně dominantní orientaci (např. Sidanius et al. 1991, 1994, Pratto et al. 1994 a další) zaujaly, neboť se zdá, že by mohly pomoci pochopit a objasnit jevy naší současnosti, mezi něž patří extrémní fandovství fotbalových klubů, bitky anarchistů se skinheads, rasově motivovanou agresi a další.

Teorie sociální dominance (dále jen SDT) se opírá o předpoklad, že lidé mají určité predispozice k utváření skupin se zdůrazněním sociální hierarchie. V takových skupinách se uplatňují etnické, kastové, úzce zájmové preference, které jsou určující pro charakteristiku dané skupiny. Vnitřně skupinový favoritismus se může promítat do pracovní diskriminace, nebo například do finančního omezování, zatímco extrémnější projevy, jako je otroctví, etnické čistky či jejich požadavek a pod. již takto vysvětlit nelze. Právě sociálně dominantní orientace (dále jen SDO) se stává uznávanou nezávislou proměnnou, která reprezentuje přání jedince, aby jeho vlastní skupina (in-group) byla nadřazena jiné skupině (out-group). Principy vymezení vlastní skupiny mohou být, jak již zmíněno, třeba identifikace s fandovstvím určitému fotbalovému klubu, přijetí polarizujících názorů na společnost či životní prostředí – skinheads, anarchisté, některé ekologické iniciativy, národnost, rasová příslušnost a další. Ochota či vlastní osobní snažení vřadit se do takovéto skupiny je závislá na konkrétní kvalitě, kterou je právě SDO. Sociálně dominantní orientace je vymezena jako „individuální odlišnost (charakteristika) vyjadřující skupinově relevantní antirovnostářství a tendenci k ustavení hierarchických, dominantních či podřazených vztahů mezi skupinami. SDO je odlišná od (známého rysu) osobnostně dominantní orientace.“ (Řehan, 1996). To znamená, že jedinec se nemusí projevovat tím, že bude ve své skupině či okolí prosazovat svou osobní nadřazenost nad druhými, ale bude usilovat o to, aby patřil do skupiny, která je nadřazená jiným skupinám. Některá zkoumání prokazují, že mezi osobním rysem dominance a sociálně dominantní orientací skutečně není významný vztah. SDO se vztahuje spíše k sociálním mýtům a předsudkům, které lze charakterizovat jako

soustavu domněnek, přesvědčení, navazujících atribucí a soudů a pod., které se vztahují k rasismu, militarismu, globalizaci, ekologii a dalším okruhům. Výzkumy, které publikoval Sidanius et al. svědčí o tom, že v podmínkách USA se tyto mýty a předsudky (extremní konzervativismus, podpora trestu smrti, předpokládaná lenivost u chudých a pod.) silněji projevují ve skupinách s vysokým statusem, než ve skupinách s nízkým statusem. Zde však lze předpokládat, že bychom mohli identifikovat jiné mýty – například, že majetek se shromažďuje většinou nečestným způsobem a pod.

Předběžné výsledky zjišťování hodnot SDO v české populaci nasvědčují tomu, že zde nacházíme podobnou distribuci, jako v jiných zemích, včetně USA. Vzhledem k tomu, že pilotní vzorky k ověření adekvátnosti metody, jejího překladu a minimálních úprav pro českou populaci jsou aplikovatelné, bylo nutné koncipovat širěji založené šetření. Zde se rovněž rýsuje diferencovaný profil SDO v populaci, což by podporovalo některé vstupní předpoklady. Zásadnější závěry však budeme moci předložit teprve tehdy, když si ověříme vřazenost SDO mezi další osobnostní a sociální charakteristiky respondentů.

Poslední z okruhů vztahujících se k sociální začleněnosti (zde záměrně vynecháváme okruhy hodnot, postojů a další) je okruh ohrožujících náruživostí či již závislostí. Při koncipování výzkumu jsme uvažovali možnost použít originální metody (např. MAST pro detekci alkoholových obtíží a pod). Vzhledem k narůstajícímu rozsahu aplikovaných metod jsme byli nuceni tuto cestu opustit a pokusit se vytvořit zcela novou originální pomůcku pro rychlé a orientační zjištění závažnosti případného abúzu alkoholu, zneužívání nealkoholových drog a sklonů k hráčství na výherních automatech. Metodu jsme nazvali ADG (alkohol, drogy, gambling) a podařilo se nám v rozsahu dvou stránek zahrnout hlavní markery pro stanovení alespoň kategoriálních závěrů o případném abúzu či závislosti na alkoholu, zneužívání drog včetně jakých a míry a závažnosti hraní na výherních hracích automatech. Předběžné výsledky jsou v současnosti zpracovávány a budou následně publikovány ve specializovaném periodiku. Z metodologického hlediska jsme nemohli přímo ověřovat korelace tradičních dotazníkových metod s touto smíšenou metodou ADG, ale můžeme konstatovat, že je srozumitelná a pro respondenty jasná. Pokud někdo nechtěl na tuto oblast odpovídat, nebylo to pro nepochopení, ale pro neochotu sdělovat tato data, což by se stalo i u jakékoliv jiné metody podobného typu. Pro ilustraci této metody a ve snaze nezatěžovat rozsah sdělení kompletní přílohou (pozn. metodu ADG lze získat u autora sdělení) uvádíme jen příklad dvou položek z celkových sedmi:

- A. Alkoholické nápoje:
- 1 – jsem nikdy nepožil
  - 2 – jsem dosud vyzkoušel zcela výjimečně
  - 3 – občas konzumuji v mírných dávkách
  - 4 – požívám poměrně často
  - 5 – požívám pravidelně (podle možností)

- F. Na výherních automatech: 1 – jsem nikdy nehrál
2 – jsem zkusil hrát jen jednou, dvakrát
3 – jsem si občas zahrál
4 – hraji častěji podle možností
5 – hraji poměrně pravidelně

Při odpovědi 3,4 nebo 5 ještě uveďte:

- 1 – hraní bylo vždy bez problému
2 – hraní mne stálo nějaké peníze
3 – hraní mne stálo dosti peněz
4 – hraní mi způsobilo i dluhy
5 – hraní mi způsobilo velké dluhy a značné problémy.

Na závěr tohoto předběžného a úvodního sdělení lze uvést, že parciální výstupy výzkumu budou postupně publikovány v odborném tisku, souhrnnou monografickou studii shrnující podstatné výsledky a zjištění připravujeme jako monotematické číslo AUPO, Varia psychologica pro rok 1999.

Seznam použité literatury

- CADINU, M. R., ROTHBART, M.: Self-Anchoring and Differentiation Processes in the Minimal Group Setting. *J. of Pers. and Soc. Psychol.*, 1996, 70, 4, 661–677
- PRATTO, F. Et al.: Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social and Political Attitudes. *J. of Pers. and Soc. Psychol.*, 1994, 64, 4,
- RUTTENBERG, J. et al.: Collective Identity and Intergroup Prejudice Among Jewish and Arab Students in the United States. *J. of Soc. Psychol.*, 1966, 136(2), 209–220
- ŘEHAN, V.: Stabilita a změny sebesystému jedince. Habilitační práce UP Olomouc, 1994, 241 stran + přílohy
- ŘEHAN, V.: Sociálně dominantní orientace. In: *Osobnost v dimenzích poruchové i neporuchové činnosti*. Brno, 1996, 66–71
- SIDANIUS, J. et al.: Consensual Racism and Career Track: Some Implications of Social Dominance Theory. *Political Psychol.*, 1991, 12, 4, 691–721
- SIDANIUS, J. et al.: Social Dominance Orientation, Hierarchy Attenuators and Hierarchy Enhancers: Social Dominance Theory and the Criminal Justice System. *J. of Applied Soc. Psychol.*, 1994, 24, 4, 338–366
- TAJFEL, H.: Social Psychology of Intergroup Relations. *Ann. Rev. of Psychol.*, 1982, 33, 1–39
- TAJFEL, H., TURNER, J. C.: The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: W. G. Austin, S. Worchel (Eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Chicago, Nelson-Hall Publishers, 1986, 7–24.

Some of the sociopsychological characteristics of the contemporary Czech population. Introduction

Summary

The report informs about basic concepts of the extensive research. The research is supported from the grant by Grant Agency from Czech Republic. The aim of the research is to perceive the trends and appropriate changes of sociopsychological characteristics of the Czech population. Two sample groups were compared, first being the young persons starting their active life, age 18–22 and second sample group of persons, age 35–45 or so-called „parent age“. The great variety of research methods contain specific anamnestic questioner, Rotter's LOC, SD 2 scale for the determination of the socially dominant orientation (Sidanius), methods for the determination of implicit theory of intelligence (Sternberg), attitude questioner, questionnaire ADG which is especially created for the screening of the problem concerning alcohol, drugs and gambling, scale of values and scale of life objectives. The text is the introduction to additional publications which will deal with the results of the research.